

Gelijkheid en onderscheid in de adellijke begrafenisrituelen van de achttiende eeuw

Nikolaj Bijleveld

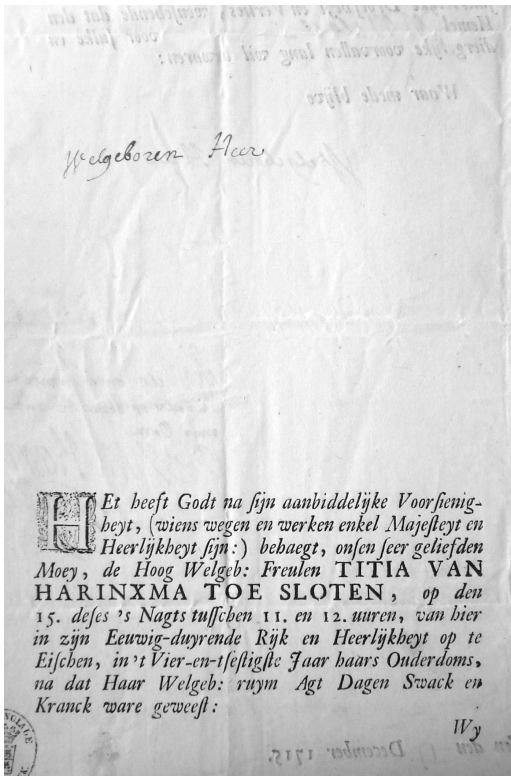
De eerste zin in de rouwbrief die het overlijden van de Friese juffer Titia van Harinxma thoe Sloten in 1715 bekendmaakte luidde:

Het heeft Godt na sijn aanbiddelijke Voorsienigheyt, (wiens wegen en werken enkele Majesteyt en Heerlijkheyt sijn:) behaegt, onsen seer geliefden Moey, de Hoog Welgeb: Freulen Titia van Harinxma toe Sloten, op den 15. deses 's Nagts tusschen 11. en 12. uren, van hier in zyn Eeuwig-duyrende Ryk en Heerlijkheyt op te Eischen, in 't Vier-en-tsestigste Jaar haars Ouderdoms, na dat haar Welgeb: ruym Agt Dagen Swack en Kranck ware geweest¹

Nu moet er in de dagen na een overlijden altijd veel geregeld worden. Dat was niet alleen zo in de achttiende eeuw. Maar met de dood van deze dame uit een rijk en vooraanstaand Fries geslacht – het *Nederland's Adelsboek* begint de stamreeks met Idzard Hettinga die in 1449 overleed – werd organisatorisch wel het een en ander gevraagd van de nabestaanden. Dat blijkt onder meer uit een inventaris van de zogenoemde ‘doot schulden’ van een jaar later.² Deze lijst van verstrekte opdrachten met bijbehorende kosten biedt ons hier een eerste blik op de rijke en vaak kostbare adellijke funeraire traditie in de achttiende eeuw. Zo werd de aanzienlijke som van bijna 400 carolieguldens uitgegeven aan de vele ellen zwart laken van rouwstof. Maar het overzicht toont ook dat speciale kleding, handschoenen en zelfs een hoed voor de knecht werden besteld. Voor de begrafenisplechtigheid werden tevens enkele sonnetten besteld, toortsdragers ingehuurd en wijn aangeschaft. We zien zelfs dat ambachts-

¹ Tresoar, Familiearchief Van Harinxma thoe Slooten, inv.nr. 86. Met dank aan Goffe Jensma, die mij wees op de ‘stukken betreffende de nalatenschap van juffer Titia van Harinxma thoe Slooten’.

² Tresoar, Familiearchief Van Harinxma thoe Slooten, inv.nr. 86.

Deel van de rouwbrief waarmee het overlijden van Titia van Harinxma thoe Slooten in 1715 werd bekendgemaakt (foto Goffe Jensma, coll. Tresoar, Leeuwarden)

lieden werden ingehuurd om wapens en sieraden te vervaardigen voor de rouwenden en de rouwstoet. Volgens de inventaris gaf de familie het voor die tijd zeer hoge bedrag van bijna 3.400 carolieguldens uit aan de begrafenis.

Deze inventaris van de 'doot schulden' van de familie Van Harinxma thoe Sloten illustreert hoe uitvoerig een begrafenisritueel in de achttiende eeuw kon zijn. De introductie van het reformatorische gedachtegoed in Nederland had hier niet veel aan veranderd. De katholieke dodenmis was wel afgeschaft en er bestond enige terughoudendheid voor een al te uitgebreide, kerkelijke lofzang op de overledene. Immers, men was ervoor beducht dat deze zou worden uitgelegd als een vorm van Roomse heiligenverering.³ Maar nog altijd kon een familie ervoor kiezen om met alle 'pompe en statie' afscheid te nemen van de overledene. Het ligt dan voor de hand dergelijke investeringen als de familie Van Harinxma thoe Sloten deed, niet alleen te definiëren als een hoogst nobele vorm van religiositeit. Naast religieuze overwegingen speelden andere factoren eveneens een voorname rol, zoals de Franse mentaliteitshistoricus Philippe Ariès al in 1977 aantoonde met zijn *L'homme devant la mort*.⁴ Uit het monumentale en inmiddels klassiek geworden werk komt duidelijk naar voren dat funeraire ritten en gedenken geen losstaande fenomenen zijn.

³ J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (dissertatie; z.pl. [Kampen], z.jr. [1997]) 191.

⁴ P. Ariès, *L'homme devant la mort* (Parijs, 1977).

Het onderzoek naar het sterven in al zijn facetten is met de Franse klassieker blijvend beïnvloed. In Nederland komt dat onder meer tot uitdrukking in de aandacht voor de gebruiken rond het overlijden van de Oranjestadhouders.⁵ Minder structurele aandacht is er geweest voor de rituelen rond adellijke begrafenissen. Zo eindigen biografieën in de regel weliswaar met het overlijden van de geportretteerde, maar relatief weinig pagina's worden ingeruimd voor het afscheid van de hoofdpersoon. In zekere zin is dat vanzelfsprekend – met het overlijden van de hoofdpersoon verdwijnt ook het studieobject –, maar daarmee wordt tegelijkertijd een interessant aspect van de adellijke levensstijl over het hoofd gezien. Daarnaast is er wel aandacht voor specifieke deelaspecten van adellijke begrafenisrituelen, bijvoorbeeld vanuit kunst- en kerkhistorische hoek.⁶ Daarbij valt te denken aan onderzoek naar adellijke rouwboarden of andere onderdelen van kerkinventarissen.

In deze bijdrage wordt de adellijke begrafenistraditie gezien als een totaalprogramma, waarin specifieke rituelen, voorstellingen, gebruiken en voorwerpen hun plaats hebben. Daarbij wordt een grotendeels chronologische indeling gehanteerd in de zin dat ik het traject van overlijden tot en met het begraven volg (grafmonumenten en andere gedenktekens blijven hier buiten beschouwing). De religieuze dimensie – 'het geloof' – staat daarbij niet centraal, dat zou een geheel andere studie zijn.

Dit artikel verkent de achttiende-eeuwse adellijke gebruiken rondom de dood in met name het protestantse Nederland tegen de achtergrond van de veranderingen in de standensamenleving. De adel laat zich – kortweg – omschrijven als een van oudsher bevoorrechte stand die op basis van erfelijk grondbezit politieke macht en maatschappelijke invloed bezat. Adelskritiek in deze periode werd gevoed door het verlichte gedachtegoed dat een individu beoordeeld moest worden naar zijn individuele merites en niet naar zijn met geboorte gegeven voorrechten. Het verlichte ideaal werd met name gedragen door de (gegoede) burgerij.⁷ Naast de ideologische en sociale druk op de adel,⁸ kenmerkte de achttiende eeuw zich eveneens door de opkomst van een stroming die opriep tot een nationale oriëntatie en iedereen beschouwde als gelijk voor het vaderland.⁹ Gaan we er daarnaast vanuit dat het christendom iedereen als gelijk voor God positioneert, lijkt het oude gezegde 'edel, arm en rijk maakt de dood gelijk' correct uitdrukking te geven aan de in potentie nivellerende tendensen in de achttiende eeuw.

⁵ Vgl. (ook voor een literatuuroverzicht) Geert H. Janssen, 'De Dynastieke transfer in de Republiek. De politieke en religieuze betekenis van de stadhouderlijke begrafenisstoet', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CXXII (2007) 208-232.

⁶ Vgl. bijv. J. Kroesen, 'Eretempels voor de adel. De manifestaties van de Ommelanden adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XIV (2007) 76-98; enkele bijdragen in J. Kroesen en R. Steensma, ed., *De Groninger Cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800* (Assen, 2008). Uitzondering is de brede blik van de catalogus: D.P. Snoep, *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht, 1980).

⁷ J. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum, 1997) 25.

⁸ J. Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History* (Amsterdam, 2008) 79-81.

⁹ Uit pragmatische overwegingen wordt hier geen onderscheid gemaakt tussen begrippen als patriottisme en nationalisme en wordt het laatste woord als een neutrale term gebezigd. Vgl. N.H. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft, 2007) 4, 83-108.

Naast de verhouding van de adelscultuur tot de adelskritiek moeten we ons ook afvragen in hoeverre een noodzaak tot adellijke distinctie¹⁰ een rol speelde in het begrafenisritueel. Dit onderscheid werd onder meer gehandhaafd door economische macht, maar op dit terrein werd de adel geëvenaard en soms zelfs overtroffen door het patriciaat.¹¹ Distinctie kon op veel subtielere manier in stand worden gehouden. De Franse socioloog Pierre Bourdieu wijst daarbij op een interessant punt. Hij toont in zijn werk hoe bestaande machtsverhoudingen kunnen worden gelegitimeerd door ze op een andere manier te presenteren.¹² Hij spreekt daarbij van een conversie van bijvoorbeeld economisch naar symbolisch kapitaal om sociaal onderscheid te legitimeren.

Stand en dood: een eerste observatie

Nederland was in de achttiende eeuw een standensamenleving met daarbij een distinctieve positie voor de adel, ook wanneer het de dood gold. Dat onderscheid wordt onder meer duidelijk in de afbeelding ‘byzonderste nationaale lykstatien der Hollanderen’ die Simon Fokke maakte in 1776. Bovenaan zien we een adellijke begrafenisstoet met koetsen, daaronder links de begrafenis van een klein kind met daarnaast de begrafenisstoet van een aanzienlijke burger. De derde rij toont – van links naar rechts – een boerenbegrafenis en een Amsterdamse begrafenis van een klein kind. Tot slot zien we de boerenbegrafenis van een kraamvrouw. De lengte van de stoet, de aanwezige attributen als familiewapens en het al dan niet gebruiken van koetsen – dat zijn belangrijke indicaties van de maatschappelijke positie van de overledenen.¹³

De afbeelding van Fokke verscheen in de achttiende-eeuwse *Natuurlyke Historie van Holland* en zal (mede) gebaseerd zijn op de informatie hierin vervat. De auteur van het meerdelige werk, Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812), beschreef en beoordeelde oude en eigentijdse Hollandse gebruiken en gewoonten als een vroege etnograaf.¹⁴ Hij had hiermee een duidelijk doel voor ogen: hij wilde de Nederlandse identiteit karakteriseren.¹⁵ Als dichter en lector in Leiden was hij niet geheel onomstreden. Ondanks zijn literaire en wetenschappelijke successen en zijn behoefte deel uit te maken van het establishment, slaagde hij er niet in te worden opgenomen door de maatschappelijke elite. Zijn opmerkingen over de hogere klassen getuigen enerzijds dan ook van kritiek maar anderzijds ook van fascinatie: een ambivalentie niet vreemd aan de achttiende eeuw.

Le Francq van Berkhey laat zich bestempelen als een verlichte geest met nationalistische inslag. Dat blijkt uit zijn opmerkingen over de onderverdeling van de maatschappij in verschillende standen: ‘Alles, wat ik [...] gezegd heb, getuigt ten overvlo-

¹⁰ Vgl. R. van der Laarse, ‘Virtus en distinctie: de ridders van de Republiek’, *Virtus*, XIV (2007) 7-36; Mikkelt Venborg Pedersen, ‘Gevormd tot het juiste karakter. Adellijke mentaliteit en de hertogen van Augustenborg aan het einde van de achttiende eeuw’, *Virtus*, XV (2008) 121-141.

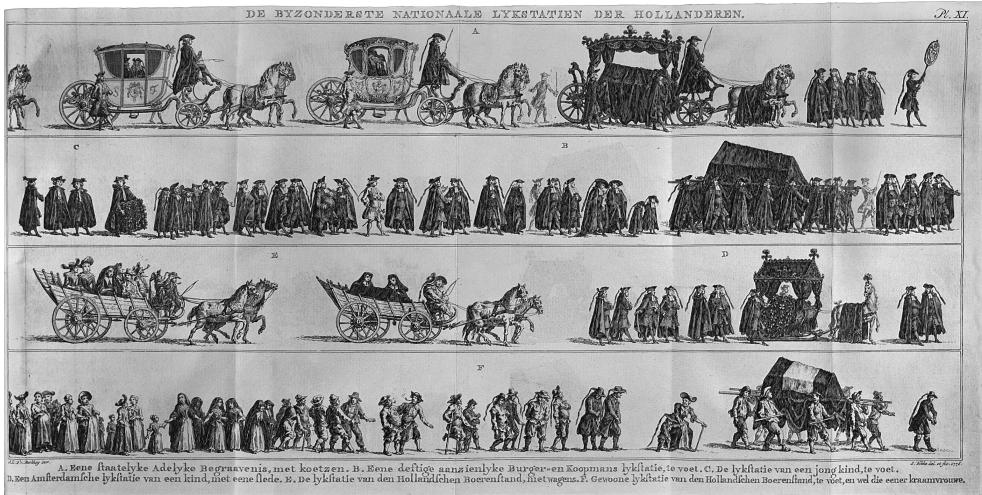
¹¹ Vgl. R.G. de Neve, ‘Regenten, aristocratisering en genealogie’, *Virtus*, X (2003) 122-150.

¹² P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs, 1979).

¹³ Streng, ‘*Stemme in staat*’, 311-318.

¹⁴ J. Kloek en W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) 207.

¹⁵ E. Koolhaas, ‘Mensch, ken u zelve.’ Antropologie als bron voor de volkskunde van Johannes Le Francq van Berkhey, *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw*, XXXV (2003) 69-86.

'De byzonderste nationaale lykstatien' door Simon Fokke uit Johannes le Francq van Berkheys *Natuurlijke historie van Holland*, uitgegeven te Amsterdam in 1776 (coll. en foto Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen)

de, hoe hoog ik de billyke onderscheiding van den Adel, Burger- en Boerenstand onder ons waardere'¹⁶ Hij beoordeelde vele rituelen positief omdat zij overblijfselen waren van Bataafse en vroeg-christelijke tradities, '[zij] zijn inderdaad geen gering bewys van den eigen aart der Natie; die zig nog heden vertoont in de Landeigen of overgenomen gewoonten, 't zy van de oude Batavieren of van de eersten Christenen onder hen'.¹⁷ De begrafenisgewoonten, ook de adellijke, maakten in zijn ogen deel uit van het de Nederlandse traditie en de natie onderscheidde zich van andere volkeren mede dankzij de nationale, funeraire tradities.¹⁸

Rouw om het overlijden

De chronologie van de adellijke funeraire gebruiken begint met de dood. Wanneer deze geleidelijk zijn intrede deed, kon de familie al voor het overlijden de nodige voorbereidingen treffen. Maar de dood kon ook plotseling komen, bijvoorbeeld wanneer een edelman in de strijd werd geveld. Dan werd grote moeite gedaan om de overledene terug te brengen naar het familiehuis. Daar kon enige tijd overheen gaan, waardoor er soms wel enkele weken zaten tussen het tijdstip van overlijden en de feitelijke begrafenis. Alhoewel de achttiende-eeuwse conserveringstechnieken niet zo effectief waren als tegenwoordig, was het zeker niet ongebruikelijk dat ook wanneer het sterfbed in het familiehuis stond, er enige weken verstreken alvorens de begrafenis plaatsvond. Er moest immers veel gebeuren.

¹⁶ J. le Francq van Berkhey, *De Natuurlyke Historie van Holland* (11 dln.; Amsterdam, 1762-1799), III.3, 1983.

¹⁷ Ibidem, 1882.

¹⁸ Ibidem, 1867, 1882, 1952, 1999

Wanneer het overlijden in huiselijke kring plaatsvond, werd de overledene gewassen en gekleed in rouwkleding. In andere gevallen werd geprobeerd de overledene te verplaatsen naar het huis, waar de familie en andere naasten, evenals de omgeving met zwart rouw aannam. Spiegels werden bedekt, luiken gesloten en klokken stilgezet. Hoe belangrijker de overledene, des te groter de verspreiding van het rouwvertoon. Zo konden naast het sterfhuys de huizen in de landelijke woonplaats van de overledene in rouw worden gedompeld. Ook de kerk, soms zelf meerdere kerken, moesten er in sommige gevallen aan geloven: in 1721 werden in de kerk van Pieterburen alle banken met rouwfloers bekleed, in 1751 werd in Uithuizen de bijbel in zwart laken gebonden.¹⁹ Ook konden vele uren, soms meerdere dagen achtereen, de kerkklokken worden geluid. Een aardige opmerking is daarbij afkomstig van jhr.mr. Johan Adriaan Feith die in 1906 schreef dat niet alleen droefheid maar ook ‘het vooruitzicht op eene ruime hoeveelheid “kloksmeer” in den vorm van vaderlandsche jenever’ hen daarbij aanmoedigde.²⁰

Met dergelijke rituelen van rouw kon uitdrukking worden gegeven aan de betrokkenheid van de bevolking bij hun overleden heer of vrouwe en daarmee bij zijn of haar familie. Tegelijkertijd werd hiermee de verheven positie van de overledene benadrukt, immers zelfs dood bezat deze zoveel macht dat men zich in de wijde omtrek in rouw hulde.

De rouwbrief

Het bericht van het overlijden werd in korte bewoordingen gesteld in een rouwbrief. Hieraan werden in de regel de titels en functies van de overledene alsmede zijn of haar kwaliteiten in vermeld – rang en status stond centraal. De rouwbrief van baron Onno Zwier van Haren (1713-1779) bijvoorbeeld, bevatte een lange opsomming van zijn functies:

gedeputeerde te velde wegens de Raad van Staate der Vereenigde Neederlanden, haar hoog mogende minister plenipotentiaris by de protestantsche Zwitsersehe cantons, ambassadeur extraordinair en plenipotentiaar op de vreedde handelingen tot Aaken [...] grietman van Weststellingwerf, en commissaris generaal van de Zwitsersehe en Grisonische benden in dienst van de staat der Vereenigde Neederlanden.²¹

Rouwbrieven werden verspreid door boden, soms door professionele, zogenoemde doodbidders of aansprekers. Dit gebruik was verbonden met aanzien. De kunsthistoricus Derk Persant Snoep benadrukt dat het aantal aansprekers werd bepaald door de deftigheid van de familie.²² Vijf à zes was het maximum en afhankelijk van hoe-

¹⁹ A. Pathuis, ‘Rouwboarden in Ommelander kerken’, *Publicatieband van de Stichting Oude Groninger Kerken* (1969-1974), I, 51.

²⁰ J.A. Feith, *De Ommelander borgen en hare bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groningen, 1906) 55.

²¹ Rouwbrief van Onno Zwier van Haren, geciteerd naar P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Verloren, 1996) 424.

²² D.P. Snoep, ‘Sterven en rouwen 1700-1900’, in: idem, ed., *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht, 1980) 10, 15.

veel hij werd betaald, kon de aanspreker zich kleden met een zwarte mantel met een witte bef, een zwarte steek met rouwlamfer en witte handschoenen.

Terwijl zo bericht werd gedaan van het sterfgeval bleef de familie dicht bij het doodsbed, althans dat schreef de traditie voor. Le Francq van Berkhey signaleerde een tendens waarbij edelen zich terugtrokken uit het sterfhuis in de stad om zich 'door eene Hoofsche Mode van het Gemeen te onderscheiden'.²³ Hij bekritiseerde deze ontwikkeling, vermoedelijk omdat hiermee een in zijn ogen oude, vaderlandse traditie werd aangetast. Het is niet ondenkbaar, zoals we ook mogen concluderen uit de opmerking van Le Francq van Berkhey, dat de adel zocht naar nieuwe rituelen om zich te onderscheiden van de burgerij, die een adellijk gebruik ging imiteren.

De begrafenisstoet

In deze periode vlak na het overlijden werd veel tijd besteed aan de voorbereidingen voor de vaak grootse publieke manifestatie waarbij het lichaam werd overgebracht naar de laatste rustplaats. Na het overlijden van de Groningse edelman Edzart Reint Albeda in 1775 bijvoorbeeld, schreef de predikant Otto Holst:

Een byna nimmer van my gezien groot gevolg, volgde het lyk, tot aan de groeve der verteering. De bloem des Adels, hoogst geachte Burger-Vaderen, de Bestierders der Hooge School, met de hoog Leeraren, en Leerlingen op dezelve, aanzienlyke Krygsmannen, Leeraaren in Gods Kerken, de sieraat der Burgeren, en wie niet al! waren te zaam geschaart, om hunne achting voor den overledenen, door deeze laatste liefdesplicht omtrent zyne gebeente te vertoonen, en zoo wierdt hy in eene der aanzienlykste Graven [...] bygezet op het Choor van de Martini Kerk te Groningen.²⁴

De predikant merkt terecht op dat deelname aan de begrafenisstoet een uitdrukking kon zijn van betrokkenheid bij de overledene en zijn of haar familie. Vanuit de deelnemer bezien kan er sprake zijn van de zogenoemde liefdesplicht.

Status speelde eveneens een rol. Velen wilden erbij horen, zoals lijkt te spreken uit de oproep waarmee de opsomming werd besloten: 'en wie niet al!' De beschrijving van Holst geeft ook een beeld van het belang dat de samenstelling van een begrafenisstoet had voor de overledene en zijn of haar familie. Alle voorname maatschappelijke groepen van edelen tot burgers worden genoemd, bovendien in sociaal opzicht duidelijk hiërarchisch gerangschikt. Een dergelijke stoet werd ingedeeld naar een keur aan geschreven en ongeschreven regels. Waar liep een eventuele erfgenaam, wat te doen als deze er niet was? Wie droegen de baar, welke rang moest bij de slippendragers worden gehanteerd, wie mocht plaatsnemen in een koets, mochten dienaren of burgers meelopen in de stoet?

²³ Le Francq van Berkhey, *De Natuurlyke Historie van Holland*, naar: Snoep, ed., 'Sterven en rouwen', 9.

²⁴ O. Holst, *Het nuttig leven, zaalig sterven en rouwstaartig begraven van den goeddoenden Jojada vertoond in eene lykrede over 2 Chron.: 15, 16 en toegepast ter gelegenheid van het afsterven van ... Edzard Reint Alberda ... overleden den 8 januarius 1775* (Groningen, 1775) 30.

Dick van den Bosch bijvoorbeeld maakt voor Limburg inzichtelijk hoe belangrijk het was de juiste positie in de lijkstaatsie in te nemen.²⁵ Toen de gouverneur van Maastricht, Hobbe baron van Ayvla, overleed in 1772 werd zijn testament bekendgemaakt, waarin onder meer was opgenomen hoe hij begraven wilde worden. Ook de leden van het dagelijkse bestuur van Maastricht werden uitgenodigd aanwezig te zijn bij het laatste afscheid. Maar de raadsleden weigerden omdat zij vonden dat de hun toebedeelde plaats niet representatief was voor hun rang, hun sociale positie. Pas nadat de prins-erfstadhouder zich op verzoek had gemengd in het conflict, kreeg de raad een rang toebedeeld die hij wel overeenkomstig zijn positie achtte en nam als nog deel aan de lijkstaatsie. Aan deze discussie ten grondslag lag een machtsstrijd tussen de raad en het garnizoen over de macht binnen de stad. Niet elke positie zou de raad voldoende prestige opleveren, wat bovendien voor de inwoners van Maastricht maar al te duidelijk zou zijn wanneer zij de passerende begrafenisstoet zouden zien.

Bij de indeling van en deelname aan de begrafenisstoet moest dus rekening worden gehouden met vele gevoeligheden. Juist het publieke karakter van de achttiende-eeuwse adellijke begrafenissen maakte dat het van cruciaal belang was voor de nabestaanden om alles omtrent de stoet goed te hebben geregeld. De continuïteit van de macht, het aanzien en de positie van de familie stond op het spel. Gegeven het belang van de begrafenis voor de adellijke dynastie is het dan ook niet opmerkelijk dat testamenten vaak specifieke aanwijzingen bevatten voor de zogenoemde lijkstaatsie.²⁶

Het belang van een correct geformeerde begrafenisstoet laat zich eveneens afleiden uit de afbeeldingen van de begrafenisstoeten die in druk verschenen, met name van de stadhouderlijke familie. Deze prijzige uitgaven bevatten in de regel een afbeelding van de gehele stoet, die vanwege de lengte als een slang over het papier moet slingeren om in z'n geheel te worden afgebeeld. Dezelfde publicaties bevatten vaak detailafbeeldingen waarop elk persoon van aanzien met naam en toenaam wordt afgebeeld en benoemd. De inrichting van dergelijke stoeten, zo stelt Geert H. Jansen, moest de politieke en dynastieke transfer van de overledene op een aangewezen lid van het Oranjestad zekeren. Dergelijke publicaties waren de (hoge) adel in Nederland tot inspiratie (*exemplum*) en maakten het voor de Nederlandse adel mogelijk om tegen de stadhouderlijke familie aan te leunen.²⁷

Het vermogen van een familie om een lange rouwstoet met veel koetsen te bekostigen waaraan bovendien veel vooraanstaande personen deelnamen, was een indicatie van haar sociale, symbolische en economische kapitaal. Er werd nog niet gedacht in termen van privé-publiek zoals tegenwoordig vaak het geval is. Dood en rouw waren niet noodzakelijk handelingen voor een besloten kring. Adellijke begrafenissen met alle rituelen en aandacht waren publieke manifestaties van de maatschappelijke positie van de familie.

²⁵ Vgl. D. van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, VI (1980) 181-210; Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993).

²⁶ Kuiper, *Adel in Friesland*, 78-80.

²⁷ A.J. Mensema, 'Pietate et virtute. Vijf aspecten van adellijk leven in Overijssel tijdens het ancien régime', in: A. Gevers, C. Gietman, Y. Kuiper en H. Ronnes, ed., *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties* (Hilversum, 2007) 29.

Nieuwe tradities

In de achttiende eeuw zien we ook een versobering van de begrafenisrituelen bij sommige edellieden, een tendens die al in de zeventiende eeuw was ingezet. Het was geheel tegen de traditie in wanneer de adellijke familie ervoor koos om de begrafenisstoet zo eenvoudig mogelijk te houden. Frederik Johan van Baer van Slangenburg bijvoorbeeld had voor zijn overlijden op 15 december 1713 te kennen gegeven dat niet edelen en militairen hem moesten vergezellen naar zijn laatste rustplaats in de kerk van Zelhem. In plaats daarvan namen ambachtslieden en boeren deel aan de begrafenis.²⁸

Een dergelijke sobere, adellijke begrafenis werd bijzonder treffend beschreven door Le Francq van Berkhey:

Men vermindert naamlyk, nu en dan, niet alleen de statie tot drie, vier of vyf Koetsen, maar men neemt zelfs somtyds in 't geheel geene andere plegtigheid in agt, dan dat men het Lyk in eene Koets of Jagt bezorgt, om het te laten byzetten. Ik zelf heb met eigen oogen een aanzienlyk Personaadje, van een der deftigste en oude Hollandsche Adelyke Familien, zien vervoeren, in eene vaalgesleeten Rouwkoets, met vier knollen bespannen, bestierd door een Stalbok, in zyne blauwe kiel, met een vaalen ouden Rouwmantel over dezelve: het geheele gevolg bestond in eene dergelyke Koets, waar in twee Dienstbouden, hunnen Heeren, de Naastbestaanden, representeerden, in hunne gekleurde Livrei, met zwarte Mantels, zaten. Dit zag ik niet zonder ontroering; nademaal de gedagtenis van den overleeden heerlyken Man my meerdere plegtigheids waardig scheen; en deeze schikking daar en boven uit geen oorzaak van kaalen Adeldom, zoo als men zegt, voortsproot.²⁹

Le Francq van Berkhey concentreert zich in zijn beschrijving op de voertuigen die werden gebruikt. Sommige families kozen ervoor om het aantal koetsen in de stoet terug te brengen waarmee de adel 'zyne oud heerlykhied, ten deezen opzichte, als geheel uit het oog schynt te verliezen'. Het adellijke voorrecht stond onder druk doordat de burgerij in toenemende mate gebruik van koetsen ging maken en hierin geen maat hield. Omdat de burgerlijke stand status verbond met de middelen om koetsen te kunnen betalen, zo concludeert de auteur, ontstond onder de adel een tegenbeweging die aanzien niet koppelde aan economisch kapitaal. 'De byzonderheid doet de Grooten somtyds eer stellen in 't geen de Vaderlandlievende Burger zich tot schande zou rekenen'.³⁰

Le Francq van Berkhey was niet onverdeeld gelukkig met de ontwikkeling. Hij zag hierin de teloorgang van een nationale traditie die het gebruik van koetsen bepaalde tot de adel. Tegelijkertijd spreekt er een zekere bewondering uit zijn woorden dat deze stand zich op deze nieuwe wijze onderscheidde van het volk. Een dergelijke dis-

²⁸ G.B. Janssen, 'Frederik Johan van Baer van Slangenburg: Generaal in Staatse dienst', in: H.W. Hoppenbrouwers, G.B. Janssen en T. Woerdeman, ed., *De Slangenburg. Kasteel, park en bewoners* (3de, herz. druk; Doetinchem, 1989) 91.

²⁹ Le Francq van Berkhey, *De Natuurlyke Historie van Holland*, 1956-1957.

³⁰ Ibidem.

tinctiezucht herkenden we al eerder, maar religieuze overtuigingen kunnen eveneens een rol hebben gespeeld. Tegen het einde van de zeventiende eeuw kwam immers het piëtisme op dat streefde naar innerlijke vroomheid en uitwendige eenvoud. Een sobere begrafenis – ongeacht of hiermee afstand werd genomen van burgerlijke gebruiken – kon uitdrukking geven aan een piëtistische levenshouding.

Vonden deze begrafenis overdag plaats, sinds het einde van de zeventiende eeuw kwam het voor dat edellieden ervoor kozen om de plechtigheid in het avonduur te laten plaatsvinden. Een begrafenisstoet in het donker die wordt bijgelicht door flambouwen maakt een plechtige indruk. Yme Kuiper haalt in zijn *Adel in Friesland* als getuige boer Doek Wijgers Hellema aan die zich vijftig jaar na het overlijden van Ruurd Carel van Cammingha (1793) nog steeds diens begrafenis bij fakkellicht herinnerde.³¹ Het gebruik zal versterkt zijn door de achttiende-eeuwse verbeelding als de slaap des doods, het ochtendgloren vormde het laatste oordeel.³² Meer wereldlijke overwegingen konden ook een rol spelen bij de keuze voor het avonduur. Families ontleenden, aldus Snoep, aanzien aan de kosten die voortkwamen uit het overtreden van het verbod op nachtelijke begrafenis en uit de speciale toestemming, met bijbehorende kosten, benodigd voor het gebruik van de lichten.³³

De begrafenis

Wapenborden

De opdracht van de familie Van Harinxma toe Sloten om een wapenbord te laten vervaardigen en versieren was gebruikelijk. In de regel werden na het overlijden een of meerdere borden vervaardigd, dofzwart, waarop het wapen van de overledene in metalen en heldere kleuren werd aangebracht.³⁴ Het wapenbord kon boven de ingang van het sterfhuis worden opgehangen totdat de stoet uit het huis vertrok. Deze werd vervolgens meegevoerd in de lijkstaatsie en belandde meestal in de kerk. Het kwam voor, zoals de edelman Ruurd Carel van Cammingha voor zijn overlijden nadrukkelijk had bepaald, dat het bord eerst nog enige tijd boven de ingang tot het woonhuis moest hangen – in zijn geval precies een jaar en zes weken.³⁵ Meestal eindigden de wapenborden aan de muur van een kerk, waar zij een blijvende herinnering aan het adellijke geslacht vormden. Dit uiterlijk vertoon ter herinnering aan afkomst, zo stelde een anonieme schrijver in 1781, woog niet op tegen het gevaar dat een verouderd en vergaan rouwbod naar beneden zou vallen en iemand zou verwonden. Hij verwierp niet de idee van gedenktekens, maar daarbij ging zijn voorkeur uit naar graf-schriften waarmee niet afkomst, maar individuele kwaliteiten werden herinnerd.³⁶

³¹ Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland*, 79-80.

³² Vgl. J. Luth, 'De dood als slaap bij Bach', paper bijeenkomst Ad Limina Mortis, RUG, 21 januari 2009; M. Thijs, "'Sterren en wormen en welkende bloempjes'. De Nederlandse mortuaire literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: Snoep, ed., *Dood en begraven*, 99-100.

³³ Snoep, 'Sterven en rouwen', 23.

³⁴ Pathuis, 'Rouwborden in Ommelander kerken', 52.

³⁵ Y.B. Kuiper, 'Bij de dood van een jonker. Ruurd Carel van Cammingha (1721-1793) en Wiardastate te Goutum', in: G.H. Jelsma e.a., ed., *Tusken Potmarge en Jokse. Bydragen ta de skiednis fan it Sudertrimdiel* (Wirdum, 2002), V, 115-124.

³⁶ Naar A.R.M. Smit, 'Begraven in Utrecht 1750-1820', in: Snoep, ed., *Dood en begraven*, 85.

Rouwboard van Jan Jacob de Geer, heer van Rijnhuizen, 't Gein en Oudegein, Maarn, Maarsbergen, Broeckhuysen en Wynesteyn, overleden te Jutphaas op 3 oktober 1781 (coll. en foto Hoge Raad van Adel)

Voor de adel werd een rouwboard steeds belangrijker om zijn aanzien te manifesteren. In de zestiende eeuw waren de borden vaak nog klein en eenvoudig. Maar in de loop van de daaropvolgende eeuwen werd hier meer in geïnvesteerd en werden zij groter, gedetailleerder en kleurrijker. Barokke stijlinvloeden zijn daarbij aan te wijzen. Meest in het oog springend zijn de vele kwartierstaten die ook werden afgebeeld op de borden. Deze behoorden tot de meest gebruikte manieren om adellijke identiteit te verbeelden.³⁷ Juist in een periode waarin de adellijke stand in ideologisch en sociaal opzicht onder druk kwam te staan greep men terug op dergelijke symbolen om het onderscheid met de andere standen te benadrukken.³⁸

³⁷ R. Alma, 'De adellijke dood verbeeld. Rouwborden en monumenten', in: Kroesen en Steensma, ed., *De Groninger cultuurschat*, 130.

³⁸ Zie ook de bijdrage van Renger de Bruin, 'De Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, een adellijk distinctie-instrument in de Republiek der Verenigde Nederlanden gedurende de achttiende eeuw', *Virtus*, XVI (2009) xx-yy. Vgl. voor een vergelijkbare beweging rond 1900: N.H. Bijleveld, 'The Renaissance of Dutch Nobility around 1900', <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/nobilityworkshop/bijleveld.pdf> (geraadpleegd 27 nov. 2009).

De grafplaats

In de achttiende eeuw groeide de kritiek op het begraven in de kerk – de plek waar de aanzienlijken traditiegetrouw hun laatste rustplaats vonden. Over het algemeen was dat een kostbare aangelegenheid die nauw samenhing met aanzien. Men keerde zich niet alleen tegen de uitbundigheid en vormrijkdom van grafstenen en -zerken in de kerk.³⁹ Het zou hier gaan om ijdel vertoon. Maar medische en historische argumenten werden ook aangehaald. De ontbinding van de lichamen zorgde voor een ondraaglijke stank in de kerken en bovendien bestond het vermoeden dat dit gebruik een bron van vele ziekten was, zo schreef Onno Zwier van Haren.⁴⁰ Aan het einde van de achttiende eeuw werden daarom de eerste buitenbegraafplaatsen in gebruik genomen.

Le Francq van Berkhey was ervan overtuigd dat de adel zonder meer kon afzien van een graf in de kerk zonder aan status in te boeten. Hij stelde voor om begraafplaatsen met dezelfde bijzonderheden en voorrechten als een kerk in te richten.⁴¹ Onder de adel was men niet per definitie afkerig van deze ideeën. Onno Zwier van Haren bijvoorbeeld betoonde zich in leven voorstander van de nieuwe ideeën, maar bij overlijden in 1779 bleek de roep van de familie en haar traditie toch sterker en hij liet zich bijzetten in het familiegraf in Sint-Annaparochie.⁴²

De lijkrede

Alhoewel met de Reformatie in de Republiek geen dodenmissen meer werden gehouden bestond de traditie om de overledene kerkelijk te gedenken door middel van een lijkrede. Met deze toespraak, die wat structuur betrof grote overeenkomsten vertoonde met preken, besprak de predikant in de regel het leven en werk van de overledene en hield dit alles tot voorbeeld van de toehoorders. De lijkredes konden evenals de preken uit deze periode verschillen in inhoud en structuur, al naar gelang de meer rechtzinnige of verlichte theologische opvattingen van de predikant. Het was gebruikelijk dat predikanten op deze wijze werden herdacht. In de achttiende eeuw zouden zelfs steeds meer van deze lijkpredikaties in druk verschijnen. Vooral het overlijden van Willem IV in 1751 leidde tot de publicatie van meerdere preken, maar ook graven, baronnen en andere edelen werden in toenemende mate met dergelijke publicaties herdacht.⁴³

Als bron zijn de lijkpredikaties interessant. Enerzijds moest de predikant zich voegen naar de eisen die bijvoorbeeld de gereformeerde theologie of de Verlichting stelde. Anderzijds was hij in veel gevallen afhankelijk van de familie. Het was niet ongebruikelijk dat een edelman een aanzienlijke bijdrage leverde aan het predikantstraktement of het recht van collatie bezat en de voorganger had benoemd. Maar het betrof hier slechts ogenschijnlijke tegenstellingen die zich wel lieten verenigen, zoals blijkt uit de gedrukte preken uit deze periode

³⁹ D. Venemans, 'De grafsteen van de familie Noblet in de Oosterkerk te Amsterdam', *Amstelodamum* 95-5 (2008) 25.

⁴⁰ Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 376-377 (noten 18-19).

⁴¹ Le Francq van Berkhey, *De Natuurlyke Historie van Holland*, 1989.

⁴² Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 376-378, 425-426.

⁴³ Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 189-204.

Door publicatie van dergelijke teksten werd de maatschappelijke positie van de overledene direct al benadrukt. Van de lijkrede die verscheen naar aanleiding van het overlijden van Edzard Reint Albada, luidde de ondertitel:

Uitmundenden heer Den hoog wel gebooren heer Edzard Reint Albada heer van Bloemersma en Faan. Zitting hebbende ter vergadering van hun hoog mog. de heeren Staaten Generaal der vereenigde Nederlanden. Meesterknaap van het provinciale jacht-gericht. Curator van 's Lands hoogeschool. Bewindhebber van de West-Indische compagnie ter kamer van Stad en Lande. etc. etc.⁴⁴

Doel van de rede was dat de 'geur Zyne begaaftheden en weldaaden, aan ons nog na Zyne dood geriekt werde'.⁴⁵ De luister van de overledene werd gepresenteerd in een preek die klassiek begon. In het eerste deel van de leerrede volgde een nauwgezette en systematische tekstuitleg van een bijbelvers. Na 14 pagina's kwam vervolgens een even groot stuk waarin de toehoorders (en lezers) werden geïnformeerd over de voorgeschiedenis, het werk, het overlijden van de overledene alsmede het rouwbetoon bij zijn overlijden. Daarbij werd vooral benadrukt welke grote invloed hij in leven en na zijn dood nog had, en hoeveel goed hij deed in 'zyn Vaderland, aan God en Zynen huize' als orangist en gelovige. Het laatste punt werd onder meer geïllustreerd door erop te wijzen dat hij het traktement van de predikant had aangevuld.⁴⁶ Ondanks de grote aandacht voor de overleden Albada, was de lijkrede goedgekeurd door de Groningse hoogleraren theologie als zijnde in overeenstemming met de leer van de hervormde kerk. De heer van Bloemersma werd dan ook niet verheerlijkt als persoon. Hij werd de gelovigen tot voorbeeld gehouden en voortdurend gespiegeld aan Jojada, de bijbelse hoofdpersoon van de preek: 'Ach Heere van Bloemersma, Ach andere Jojada!'.⁴⁷

De predikant Holst was zeker niet de enige die zijn wereldlijke heer op deze wijze herdacht. Deze eer viel onder meer de in 1754 overleden Adam Adriaan van der Duyn ten deel. Johannes Balthazar Bennet, bevestigd als predikant te Sassenheim mede dankzij de invloed van de overleden Van der Duyn, hield deze rede voor zijn toehoorders om 'daaruit te leren wel te leven en zalig te sterven'. In zekere zin was deze predikant, evenals Holst, in materiële zin schatplichtig aan de overledene en niet alleen positief ten aanzien van de overledene maar er ook bij gebaat om een eventuele opvolger te behagen. Zo dankt de predikant God ook nog voor de komst van de nieuwe heer in de streek, Willem graaf Bentinck.⁴⁸

Bennet lijkt meer dan Holst beïnvloed door het Verlichtingsdenken. Er was geen ruimte in de tekst voor een klassieke tekstuitleg en zijn toespraak richtte zich meer op de morele vorming van de toehoorders en lezers,⁴⁸ hier aan de hand van twee Adams: te weten de bijbelse Adam en de wereldlijke Adam van der Duyn. Meerdere gekunstelde gelijkenissen worden gemaakt tussen beide hoofdpersonen: zo had de bijbelse

⁴⁴ Holst, *Lykrede*.

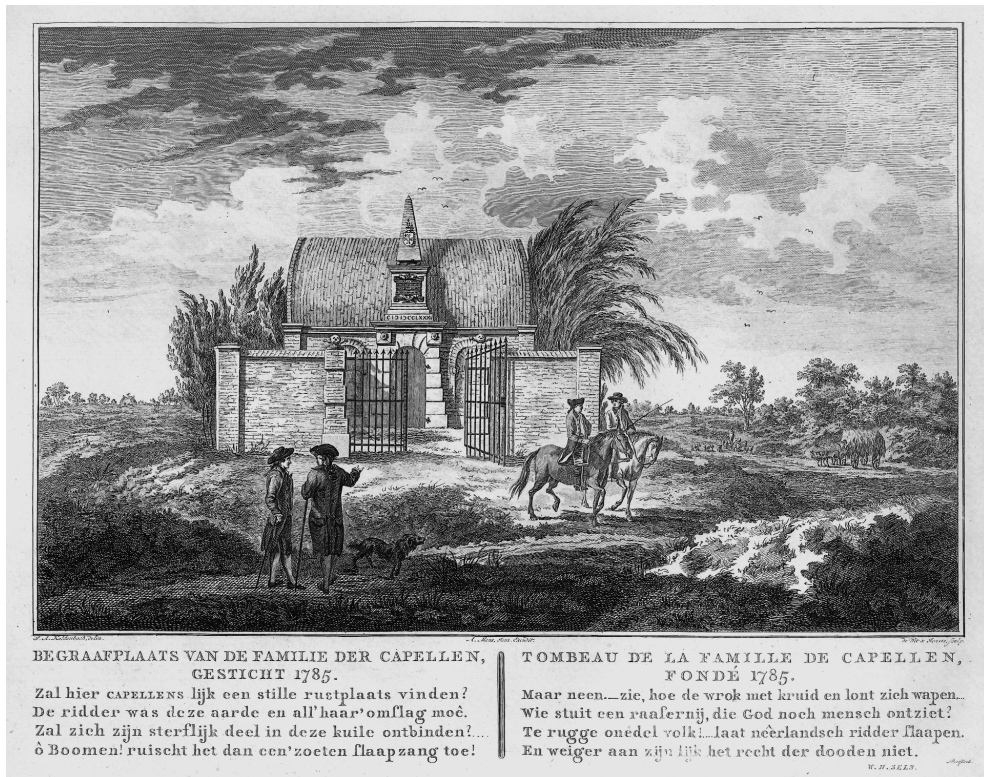
⁴⁵ Ibidem, 2.

⁴⁶ Ibidem, 24.

⁴⁷ Ibidem, 56.

⁴⁸ Vgl. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*, 110.

Adam het bewind over de alleredelste kruiden en specerijen, Adam van der Duyn had het bewind over die landen waar de alleredelste specerijen groeien.⁴⁹ Ook werd benadrukt dat de overledene, evenals Adam, tot een zeer oud geslacht behoorde. Deze opmerking vormde aanleiding om in de lijkrede een voetnoot op te nemen waarin een volledig genealogisch overzicht van het geslacht Van der Duyn was opgenomen, inclusief een uittreksel van een acte van ridderschap en edelen. Op deze circa vijf van de 55 pagina's van de kerkelijke toespraak werd de adeldom van de overledene benadrukt. Naast een aanprijzing van adellijke vermogens en – vanzelfsprekend – zijn godsvrucht, zien we ook enkele, meer eigentijdse, verlichte en nationale kwalificaties van de overledene geroemd. Hij werd onder meer geprezen om zijn wijsheid en edelmoedigheid, zijn 'zuivre deugdt en zéden', hij was '[e]en der treffelykste onder de Edelen, een der deugdelykste Vaderen des Vaderlands'.⁵⁰ Hier kwamen theologie en adeldom als individuele kwaliteit samen.

Grafmonument van de riddermatige familie Van der Capellen in Gorssel, opgericht in 1785 en drie jaar later vernield door orangisten (*gravure naar een tekening van J.A. Kaldenbach; I. de Witt en P.H. Jonxis, 1788; coll. en foto Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag*)

⁴⁹ J.B. Bennet, *Het leeven en sterven van Adam, onzer aller eersten stamvader. Voorgesteld in een leer-reeden, over Genesis 5: vers 5 [...]* Uitgesproken, den 2 December 1753 (s-Gravenhage, 1754) 29.

⁵⁰ Ibidem, 62-63, 43.

Tot besluit

De symbolische waarde van de adellijke begrafenisrituelen bleek eens te meer aan het einde van de achttiende eeuw, toen de Bataafse Republiek opdracht gaf wapenborden en andere tekenen van maatschappelijk onderscheid te verwijderen uit kerken en andere publieke gebouwen. In sommige kerken werden de familiewapens zelfs van grafzerken gehakt. Dat adellijke onderscheidingstekens het moesten ontgelden, wekt geen verbazing gegeven het revolutionaire gelijkheidsbeginsel. Toch hoefde een gelijkheidsbeginsel, zoals in de achttiende eeuw onder meer besloten lag in de Verlichting en het nationalisme, geen belemmering te vormen voor de adellijke stand. Deze stromingen konden worden verenigd met het idee van adeldom, dat bestaat bij de erkenning van onderscheid door andere groepen. Dat in deze periode daarbij de maatschappelijke en economische positie van de adel steeds verder onder druk kwam te staan, deed hem zijn distinctieve positie benadrukken.

De adellijke dodencultus is rijk aan betekenissen. Het ligt dan ook voor de hand deze te bestempelen als een *fait social total*.⁵¹ De adellijke begrafenisrituelen vormen immers een eenheid die doorwerkt in verscheidene domeinen (economisch, politiek, sociaal, religieus etc.) en waaraan meerdere aspecten zijn te onderscheiden. We zagen het aan de verlichte en nationale commentaren op de adellijke funeraire traditie. Ook speelden religieuze motieven, aanzien, status, standsbesef, familietraditie en distinctiezucht een rol. Bovendien vond er een dynastieke transfer plaats waarbij de erfgenaam de positie van de overledene overnam en werd tegelijkertijd de vooraanstaande plaats van het geslacht in de gemeenschap bekrachtigd. Gezien al deze mogelijkheden, al deze betekenissen, is het niet verwonderlijk dat vele edelen en hun families de regie voerden over het afscheid en hierin ook investeerden. Immers, ook het adellijke sterven was een mogelijkheid om de distinctieve maatschappelijke positie van het eigen geslacht voort te laten leven.⁵²

⁵¹ Vgl. M. Mauss, *The gift. The form and reason for exchange in archaic societies* (Londen, 2002).

⁵² Dit artikel is een bewerking van een lezing gehouden tijdens het symposium 'Smaak en Distinctie. Elites in de Nederlanden in de achttiende eeuw', gehouden op het Meertens Instituut, 23-24 jan. 2009. Ik dank Yme Kuiper, Conrad Gietman en de anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies.